

ՀԱՏՈՐ ԵԱ

1893

ՅՈՒՆԻՍ

ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՍԵՂԲԵՍՏՐՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ ԽՈՐԵՆԱՅԻՈՅ ԱՂԲԵՐԱՑ

ՆԵՐԱՄՈՒԹԻՒՆ

Մի այս ղիտելու եմք մախ, որ ըստ վկայութեան Նուեքիոսի 1, Կոստանդիանոսի մահուանէն անմիջապէս յետոյ՝ Յոյմք և արևելայք սկսամ շուտով տօնել զմա, իբրև դատակից Առաքելոց: Այս տօնս ըստ իմ տումարիմ յունական եկեղեցւոյ կը կատարուէր, — զոյգ ընդ Հեղինայ, — 'ի 21 2 Մայիսի, այնքան մեծաշուք՝ մինչև տէրութեան արեանք ամզամ կը փակուէին: Ուստի այս առթիւ բնական էր որ Յումաց, այսպէս և Հայոց փայլում և հետևանք հաճանքներ սրէին իրենց միտքն և զրիշը, պէտքէն մերթողեաններով հոչակել ամոր ամցեալ կեանքն և կենաց արարուածները, որ իրենց և քրիստոնէութեան պարծանքն եղած էր: Այսպէս ուրեմն 'ի վաղ ժամանակաց մինչև ցծ դար պէտք է որ զըրուած լինէին բազմաթիւ զորութիւններ, թէ և ժամանակը քիչ բամ հաստցած է մեզ: Նոյն իսկ մեր աղքատիմ մատնագրութեան մէջ կը տեսնենք այսպիսի զրուցաց այլ և այլ հետքեր: Փ. Բուզանդացիմ՝ Յակ. Մծրմացւոյ արարուածով, Ազաթամզեղոս՝ հրեշտակի երևման և Թազարութեան վէպով, այսպէս և Ջեմոր, մամաւամը Խո.

1. Bolland. Acta Sancti. Aug. T. III. p. 578, et Mai. T. V. p. 12 - 14.

2. Կենսագրութիւն Կոստանդիանոսի, Դ. Կիրք:

բիմացիմ երկիցս իբրև համաշխարհի տօնական սուրբ յիշատակութեամբ արծազամ գեր կու տամ, յաստուածուստ Կոստանդնուսի վերայ կատարուած սքանչելեաց: Երկրորդ եթէ Հայք և Միջագետք՝ Արգարու և Տրդատայ առաջին քրիստոնեայ թա գաւորաց և մոցա դարձի պատմութիւնը բարեպաշտութեամբ վիպասանութեամբ փո խնցիմ, Յոյք կամ մոյք չէին կրնար մնալ ամտարբեր մաև Կոստանդնուսի մկատ մամբ: Հետևապար գուցեցին ամոր վարքը ժամանակակից մեծ եկեղեցականի մի կամ սուրբ Բոստանի գործոց հետ, ինչպէս Արգարու մէջ Աղդէի, և Տրդատայ մէջ Գր. Լու սաւորչի հետ, Արիոսեանց բերանը գոցելու համար. և ո՛վ արդեօք Սեղեւստրոսէն աւելի մեծ սրբութեամբ և հեղինակութեամբ համարա տարածած էր յԱրևելս և յԱրև միտս. և կամ որո՞ւմ պատմութիւնը աւելի քան զՍեղեւստրոսին ծածկուած ՚ի խոր հմութեամբ և զմեղութեամբ:

Երրորդ՝ երբ Արևելք իր եկեղեցական բազմախումբ պատմագրաց ձեռքով, առիթ և դիւրութիւն ունէր որ և է սրբազան վէպ կամ դէպք ՚ի գրի առնուլ և տարածել, Արևմուտք, ընդհակառակն դեռ ամոմցմէ ոչ մէկն ունէր. հետևաբար ամէն գրական և կրօնական մորութիւն, ամէն հմագրայն վէպ յԱրևելից ամցմելով հոմ արծազամգ կու տար: Ամտարակոյս այս տեսակ ամվաւեր գրուածոց հետ ամցան մաև Կոստան դիւանոսի և Հեղինեայ վիպասանութիւնքն ևս: Այո՛, Բարոնիոսէն և ՚ի Բոլսանդեանց սկսեալ մինչև Դիւշէն և Ֆրոնթիմզանս՝ զխոնականք առհասարակ յայսմ կը համա ձայնին: Ո՛չ ապաքէն Սեղեւստրոսի Վարդ առամծին մասանց վերլուծութիւնն իսկ զայս կը հաստատէ: Մենք աւելորդ կը համարինք այս տեղ ուրիշներէն պնքան ան գամ կրկնուած փաստերը վերստին յեղյեղել. այլ թէ ի՞նչ պարագայից բերմամբ մտաւ, և թէ ի՞նչպէս մորոգուելով՝ վերադարձաւ յետ դարու միոյ յԱրևելս: Այս էա կան կէտս ոչ որ ՚ի քննասիրաց ըստ արժան բաւականին պարզեց. որով և ամոր ծագման մասին եղած քննադատութիւնք իսկ մնացին ապարդիւն, և կամ խակ ու վաղահաս պտուղներ յառաջ բերին:

Արդ՝ մորոյն հոռվմայ կամ Բիւզանդիոմի և հնոյն մէջ եղած կրօնական յարաբե ռութիւնը՝ որչափ ևս սերտ և բազմակողմանի եղած ըլլան Ե. դարու մէջ, որչափ որ ալ Կոստանդնուսի և Հեղինեայ յիշատակը մոլորագործուած էր ՚ի հոռվմ, սա կայն և այնպէս չենք կրնար ըսել, թէ այն դարու առաջին քաւորդին և հոգևոր իշխա մութեամբ բացայայտ վնուով մի մտած ըլլայ ամոմց ստեղծաբանութիւնն ՚ի հոռվմ. այլ կամ արևելքէն հոմ ուխտի գագոյ դարեպաշտ եկեղեցականաց և կամ յոյն գաղթա կանաց և գրագիտաց ձեռքով մտած անդ. և մտաւ հաւամօրէն Քաղկեդոնի ժողովքէն ետքը. այսինքն է հակաբաղկեդոնեան Ալեքսէ և Պետրոս գրգմամբ եղած աղմկա լից օրերում մէջ, երբ Յովն. Արեւմտեայնի հայրապետին հետ՝ ուրիշ բարեփառ եկե ղեցականներ և աշխարհիկք իսկ ապաւինեցան սրբամտեան կայսրութեան մայրաքա դարը: Այս բանիս յայտնի ապացոյցն արդէն տրուած է մինչև այն ժամանակ լատին մատենագրաց պահած խոր լուրթեամբը, զոր տեսանք ՚ի վեր անդր:

Իսկ Ե. դարու երկրորդ կիսում երբ Կոստանդնուսի և Հեղինեայ ստեղծաբանու

1. Քահանայապետական գրոց անծանօթ հռոմէական (տես Դիւշէն, Liber Pontif. p. 255) խօսելով Գեղասիոսի գործոց վերայ, կ'ըսէ, թէ « Hujus temporibus, այսինքն է 492 - 496 iterum venit relatio de Grecia, eo quod multa mala et homioidia fierent a Petro et Aca cio Constantinopolim. Eodem tempore fugiens Iohannes Alexandrinus episcopus catholi cus et venit Romam ad sedem apostolicam, » etc.

թիւմը դեռ մօր մօտամ ՚ի հօտով, ոչ այնքան իրենց հակապատմական պարունակու-
թեամբը թերևս, որքան լեզուով դժուարամատչելի եղան ժողովրդեան: Բայց ժառան-
գատեաց մէջ կային ծանօթք հելլէն լեզուիմ, մանաւանդ թէ գաղթական յոյներ ևս,
որք մատչելի ըրին զայն բազմաց: Թեպէտև դար մ'ամբողջ սահեք անցեր էր քրիս-
տոնէութեան այն կրկին դիւցազանց զործոց և յիշատակարանաց վրայէն, սակայն
ամոռն վէպերն և յիշատակը տակաւին կենդանի էին հօտվմայ և ամոր դրացի երկրաց
մէջ: Կենդանի էին դեռ ՚ի բերան ժողովրդեան Ս-բ-իւ լեռմ՝ Սեղբեստրոսի արար-
ածովք. կենդանի և կամզում կային Կոստանդիանոսի հոյակապ տաճարն և սրբա-
զան մուկրատութիւնը, այսպէս և Կապիտոլիոն, որք զիտոնց պատմական ծանօթու-
թիւնները կը լծակցէին ռամկին մէջ շրջող վէպերու հետ, զորս կը յեղյեղէին հօտվմ
եկող զացողներուն ականջն ՚ի վեր. և Ս. Պետրոսի գերեզմանաց այցելութ
կ'առնուէին և կը տանէին մինչև Արևելքի խորերը: Եւ յիրաւի եթէ Սիմմաքեան հա-
ւաքածոյից կամ Liber Pontificalis գրոց հեղինակք յետ երկուց դարուց կարացին
այնքան բան աւանդել մախնի քահանայապետաց գործերու մասին, որչափ ուրեմն
մոյնքան դար յառաջ սարողը: Սեղբեստրոսի պաշտօնն և յիշատակն թէ՛ աւանդին
և թէ՛ հասարակաց յիշատակարաններով արդէն մուկրագործուած էին, ոչ ինչ մուսգ
և Կոստանդիանոսիմ, երբ Սեղբեստրոսի վ-բ-ց ստեղծաբանութիւն եկաւ աւելի ևս
ժողովրդական գործել զայն: Հօտվմայ գիտնական դասը համաձայն չգտներով այն գրու-
թիւնը՝ Եւսեբիոսի, Հերոնիմոսի և Ամբրոսիոսի աւանդածներուն հետ, խեթիւ մայեցաւ
ամոր վերայ. բայց որովհետև ժողովրդեան մէջ շրջող գրուցաց համաձայն էր, այն
պատմաուս իսկ ունեցաւ բազմաթիւ ըմբերողներ, — ըստ վկայութեան Գելասիոսեան
ցանկին. — և եկեղեցեաց մէջ իսկ գործածական դարձաւ: Բայց այսու համընդեր բառա-
կմ գոտարութեամբ հանդիպեցաւ հօտվմայ մէջ մինչև որ ըմբերուելի եղաւ: Ուստի
այս և ուրիշ կրօնական դէպք մի առիթ տուին Գելասիոս պապին հրապարակաւ
յայտարարել, թէ այն գրուածքը կարելի այնուհետև արձակ համարձակ վերծանիլ.
և այս դէպքս էր Բիւզանդիոնի և հօտվմայ եկեղեցեաց և վեհապետաց մէջ տեղի ունե-
ցած մոր յարասերութիւնն, զոր քահանայապետական գրոց հեղինակն մասնաւոր
կերպով մշտնական է, — Գելասիոսի ձեռքով եղած կարեւոր բարեկարգութեանց մէջ
ժամանակագրական մեծ սխալով մի, — Ակակեանց և Պետրոսեանց կրօնակցութեանց
մէջ ունեցած դատարարութեամբ, և Ամաստաս կամ լաւ ևս Ջենոն կայսեր հետ
ըրած ազդու բանակցութիւններով:

Մակայն Գելասիոսի այնասիսի պաշտօնական յայտարարութիւն մ'ըրած ժամանակ
pro urbis et orbis, չէր կրնար սեղբեստրոսեան և կոստանդիանոսեան ստեղծա-
բանութիւնը ըստ մախնիմ ձեռն մերկայացնել. որովհետև այն գրութիւնն արեւելեան
եկեղեցւոյ և մտաց ծնունդ ըլլալով, մեծաւ մասամբ Կոստանդիանոսի և Հերոնիմայ վե-
րայ կը դառնայր, և արեւմտեանէն աւելի արեւելեան եկեղեցւոյ և կայսերութեան վի-
ճակը վեր բռնել մկրտած էր: Ուրեմն Գելասիոսի յայտարարածը Սեղբեստրոսի վա-
րուց մոր խնրագրութիւնն էր, զոր իւր ըրած եկեղեցական բարեկարգութեանց համա-
ձայն ձևած էր: Եւ օրովհետև Քաղկեդոնի ժողովքն յետոյ Բիւզանդիոնի պատրիարք-
ներէն ունանք՝ Կոստանդնուպօլսոյ ժողովոյն տուած պարզ պատուոյ արտօնութեան

1. *Sbu. De Rossi, Boll. 1872, p. 33. — Muratori, Litter. Rom. T. I, p. 454, — Duchesne, Liber. Pontif. p. 201.*

վերայ յեցած, կը պահանջէիմ ¹, որ ոչ միայն կայսերական քաղաքի մետրապօլտա կամ աթոռը գործադրական իրաւասութիւն ևս ունենայ Փոքուն Ասիոյ և Յունաստանի եկեղեցեաց վերայ, այլ նոյն իսկ ամկախ ըլլայ Ս. Պետրոսի գերագոյն զահէն, իբր հաւասար միմ. ուրեմն Գիւլաստիս քաղցրութեամբ ամոնց փառասիրական ձկտումնէ ըր խոնարհեցնելու, և երկու եկեղեցեաց մէջ Կոստանդիանոսի և Սեղբեստրոսի օրով հաստատուած վաղեմի միութիւնն ամրապնդելու համար, և ցուցնելու մամաւանդ թէ Բիւզանդիոնի առաջին կայսեր զարծն և կրօնական քարեփոխութիւնը՝ ամբողջ 'ի վերուստ Հռովմայ Հայրապետին, այն է Ս. Սեղբեստրոսի ձեռքով կատարուած էիմ, հարկ էր որ ամոր **Վերայ** մեծ կարևորութիւն տայր, և այնու մամաւանդ ա մոնց բերամը կարկէր:

Յիրաւի, նոյն իսկ այն **Վերայ** լատին խմբագրութեան և արեւելեան հմագոյն աղ բերաց մէջ եղած աչքի զարմող տարբերութիւնըն իսկ յայտնի հաւաստիք են այսպիսի եղելութեան: Բ. Այսու միայն կը մեկնուիմ և հասակամայի կ'ըլլան այն երկու խորհրդ դաւոր կէտերն, այսինքն թէ իմչիւ համար մինչև Ե դար լատինք խոր լուծեան քօղ մի ձգելով Սեղբեստրոսի ստեղծաբանութեան վերայ, կարծես խեղդամահ առնել կ'ու զենմ զայն, միեւնու արեւելայք յանախակի կոչումներ կ'ընեն անտի՝ ընդդէմ Արիւս մոսաց և հեթանոսաց. իսկ վեցերորդ դարէն վերջ, ընդիակառակն, մօրա կը լռեն, — զօգցես իմ տրան և ամհաւան երեւցնելով եղած փոփոխութեան վերայ, — ուր լատինք մեծածայն աղաղակաւ կը հռչակեն զայն: Այո, Յոյնք կը մնան ամբարբառ մինչև Ը. դարը, վերահաս վտանգ մի միայն, — այն է **Պարթիւն** միտրութիւնը, — կու գայ լուծել ամոնց զաքարիական լուծիւնը և կու տայ բարբառել:

Թեոֆիլ ² պատմագիրն խլախուսուած **Արիւս** Ա պապին առ Կոստանդիանոս և Իրենէ զրած թղթից ³ վերայ, յորս մէջ կը բերուիմ, — Սեղբեստրոսի վարքն, — Ս. Առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի պատկերաց և առ Կոստանդիանոս երևման հատուած քը, — առաջին անգամ՝ ասպարէզ կ'ենէ, — յամին 785—818, — և կը թօթափէ անուր մկատմամբ յոյն մատենագրաց երկդարեան լուծիւնն և քումը: Այո, մա կը զուգէ Կոստանդիանոսի պատմական գործերը՝ Սեղբեստրոսի ստեղծաբանութեանց հետ, զի յետ յիշելոյ խաչի երևումը, Մաքսենտիոսի յաղթելն և մորա դարձը, կը ծանուցանէ և Սեղբեստրոսի ձեռքէն ընդունած մկտութիւնը: Նորա մէջ բերած այն փառաք, թէ Կոստանդիանոս ծանեղիտ Նիկիոյ ժողովքին մասնակցել, եթէ հաւաստի ևս չընդունինք, սակայն ամետարակոյս կամ Դ. դարու Կոստանդիանոսի Հատագովա կան զորածքէ մ'առնուած է, — զորս 'ի վեր ամբողջ եմթաղրեցիմք, — և կամ Գեւա սիոսի թղթերն:

Գրիգ Միւնչ, մականուանեալ **Արիւս**՝ ամբողջ զուեւ մի, — այն է Ա. զ. Դ. — մուկրած է՝ համառօտելու Սեղբեստրոսի **Գրքերը**, ղնելով ամոր խորագիր Έκ τού Βίου & γίους Σιλβέστρου ⁴. Հեղինակս Կապիտոլինի միջնապի արարուածով

¹ Այս պատմական եղելութիւն մ'է, զոր Ամատոլիոս և Յուստինիանոս երեց մինչև ծայրայեղութեան հասուցին, բռնաբարելով և տանջելով զարքազան քահանայապետն Վիկտօր ² Կ. Պօլսոյ արգելարանաց մէջ:

² Տես Ed. Bonn. 1889, T. I, p. 19, 24, 25.

³ Այս թղթերն առաջինը, — զրեալ յամին 783, — կարդացուեցաւ Նիկիոյ Բ. ժողովոյն մէջ 'ի հերքումն պատկերամարտից:

⁴ Տես Migne, Patrolog. Græc. T. C, p. 646,

կը սկսի. քայց դուրս թողուցել է կայսեր դարձի և 'ի Նիկիոմիդիա կատարուած սկըստութեամբ պատմութիւնը: Առասպելեալ սկըստութեամբ 'ի Սպաստ կը շանայ աւելի փաստեր բերել:

ՍԷԿՆՆ ՄԵՐԻՄԻԱՆՈՍ 4, — յամիմ 914—965, — տեղ տեղ յեղաշրջելով մէջ քեւրած է Սեղընստրոսի Վարդը, իր մեծագամն հաւաքմամբ մէջ, տեղ տեղ ալ դուրս թողով ըմագրիմ այս ինչ կամ այն տեղիմ. և այս առանց քանաւոր պատճառի մի ըրած չէ:

Յունական եկեղեցւոյ ՅԵՄԻՄԻԱՆՈՍ հմագրմն, այն է Վասիլ Բ. կայսեր ամուսին յամիմ 975—984 յորինուածը, Յունուար երկու կարգելով Ս. Սեղընստրոսի տօնը, — ըստ վաղեմի յիշատակարանաց, — կը քաղէ ամոր ՎԷՐԵՅ էական կէտերն իբրև ամերկայայիլի այսպէս « Σιλβεστρος δ σοφδός... πολλά θάύματα ἐποίησε, καὶ τὸν μέγαν Κωνσταντίνον, τὸν πρῶτον ἐν Χριστιανοῖς βασιλεύσαντα, πρὸς τὴν Χριστὸν πείσιν ὠδήγηγε, καὶ τῷ ἁγίῳ βαπτίσματι τὴν τοῦ σώματος λέπραν, καὶ τὰ τῆς ψυχῆς πάθη, διὰ τῆς ἐπιφανείας τῶν ἁγίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, ἀπεκάθηρε ».

ՍԷԿՆՆՆԻ 5 Յայմուաւորմն ևս, — գրեալ Ժ—ԺԱ դարուն, — իմպէս ման Ժ դարուն զըրուած Վասիլկանի թիւ 974 յոյն ձեռագիրմ կը համաձայնիմ Վասիլեանիմ: Վերջնոյ մէջ քաց 'ի սկըստութեամբ յիշատակութեմէն, կը պարունակուիմ մոյմպէս ԲԵՐԷԿԵՆԻ ԿԵՐԷՐԵՅ, ԲԵՐԷԿԵՆԻ բժշկաց և մանկամց կոտորածի մանրամասնութիւնը: Այսպէս ման Ղեւոնդիոս 6 ժամանակագիր յամիմ 1000—1020, Միք. Գլիկա 6 յամիմ 1118, Եեղընոս 6 յամիմ 1057, և Ձոմարաս 6 յամիմ 1118:

Մեմք աւելորդ կը համարիմք դեռ ուրիշ կոչումներով ծանրաբեռնել մեր գրուածիմը, զի միմչև հիմայ մէջ բերուած ընծայութիւնքս իսկ ըստ քաւականիմ համոզեցուցիւք եմ Սեղընստրոսի ՎԷՐԵՅ կրկիմ խմբագրութիւնք եղած լինելուն, այսինքն եմ մարկիմ յումարեմն և լատիներեմն 'ի վերջայս Ե. դարուն, կամ 'ի սկըզբն վեցերորդիմ:

Այսուհետև այս կարևոր խմբիմք ըրոր իւր ծանրութեամբը կը կեդրոնանայ արևելեան այն երկու հմագրն և հմտագրն աղբերաց վերայ, որպիսիք եմ ասորիմ **ՅԷԷ. ՍԷԿՆՆԻ և** մերս **ԽԵՐԷՆՆԻ**, որոնք Ե դարուն վերջիմ կիսում ծաղկեցան և գրեցիմ իրեմց զործերը, և սակայմ երկուքն ալ Սեղընստրոսի ստեղծաբանութեամբ համամամբ քամեր կ'աւամդեմ մեզ: Բնականապէս ուրեմն այս հարցս կ'եղէ մեզ ըմդ առաջ. Արեգքս սորա Սեղընստրոսի Վարուց լատիմ խմբագրութեմէմ կամ ամոր վրայ յէմ յետոյ ուրեմն եղած թարգմանութեմէմ մի մերջնուած գրեցիմ, թէ ըմդականապէս մեզ ամծամոթ յուկարեմն և քամ զայն հմագրով զըրուածներէ:

'Իտիւելու եմք, որ Ասորի մեծ հոռետորմ և քամաստեղծմ իր Կոտաւսիլեանոսի մկըրտութեամբ վերայ յորինած ժառիմ 7 մէջ, երկայն մախերգամբով մի յետ ճամուցանեմ:

1. Sbu Sarius, *De Sanct.* T. VI. p. 1173 - 1187.

2. Sbu Thes. Monum. eccles. և այլմ, և կամ Henrioi Canisii. *Lec. Ant.* adjecit Jac. Basnage, T. III, p. 1.

3. Sbu Ed. Bonn. p. 84.

4. Ed. Bonn. p. 46 - 467.

5. Ed. Bonn. 1837. T. I, p. 475.

6. Sbu Ed. Parisii. T. II, I. XIII, p. 3 - 5.

7. Որում խորագիրն է. « Omelia sopra l' Imperatore Costantino e la guarigione della

մոտ ամոր խմորըրը. — այնուհետև մայր կայսրուհին քուրծ զգեցած կը մնայէ առ որ-
գին, կը յորդորէ յետ կենալ այն ոմիրէն. բայց 'ի զուր: — Դարծեալ կու գայ գերեաց
առաջնորդն համբերձ անազանով, կը պաղատի, կը սպառնայ, բայց ձեռնդատ
տեղ. — վերջապէս սրտառուս արթնքով մի կը կոչէ երկնից թագաւորին օգնութիւնը. —
կը հասնի շուտով հրեշտակ յատուծոյ, 'ի կերպարամտ բոցավառ երիտասարդի և կը
կամզին կայսեր դիմաց. — կը զարհուրի կայսրն, — կը կամչէ գերեաց առաջնորդը
խօսել երկմաւոր պատգամաբերի հետ. — կը հարցուի և պատասխան կ'ընդունուի
ամկէց, թէ ինքն է Աստուծոյ կողմէն ղրկուած հրեշտակն, և թէ մանկտիմ չպիտի
սեռնիմ: — Կայսրը զարհուրած կը հարցնէ, թէ ի՞նչ ըմ:լու է: — Առաջնորդը խորհուրդ
կու տայ պահել զմանկտիմ 'ի քամտի, կամզնել անազան, ընկղմիլ 'ի 'Նուր անդի
Աստուծոյն զօրութեանց, և եթէ ամարատ չեմէ անկէց՝ այնուհետև ազատ է իր հրա-
մանը կատարել: — Կ'ընդունուի առաջարկը, — պատրաստութիւնը կը տեսնուիմ
մկրտութեան. — գերեաց առաջնորդը կ'ընթանայ տալ աւետիս մախ օրհասակամ
մանկանց և մարց և ապա առ եպիսկոպոսն քաղաքին, որ կայր յեփեփ: —
Կ'իջնէ համդիսի մեծաւ կայսրն իր պալատէմ 'ի տաճարն Աստուծոյ, — քահանայա-
պետն ամոր ճակատն օծելուն պէս, որ թուրովիմ անտուր էր, բորտութիւնը կը
սրբուի. — ամէն կողմէն ուրախութեան և փառաբանութեան ծայրեր կը քարծրա-
ման, — կը մկրտուի ընկէս, — աչքերը վեր առած կը տեսնէ Կոստանդնուս Կայսր, —
ընկէս Կայսր, — կ'իջնէ յաւազանէն ի հաւատով, յուտով և սիրով. — շմորհակալ
կ'ըլլայ մախ Աստուծոյ և ապա գերեաց առաջնորդին և իր մօրը: — Քահանայապետը
կը հաղորդէ զմա կենարար մարմնոյ և արեան ճեանմ. — կ'իջնան առօք փառօք 'ի
պալատն արքունի. — կայսրն կը բազմեցնէ գերեաց առաջնորդը յաշակոյնն սեղանոյն՝
առնմթիւր քահանայապետին. — լիսնէ իշխանութիւնը Կայսր, ընկէ ինչ որ բա-
րին է և հաճոյ: — Կը բաշխէ մա հրամանաւ կայսեր զգանձն արքունի մարց և ման-
կանց սպասարաց. — կը դատի խտութեամբ գահադեպս. — կը յարմնէ բազմութեան
առջև անոնց միորութիւնը և կ'արէ շնորհակալութիւն 'ի Կայսր. — Կը կործանիմ կողո տաճար-
ներն, — կը ջնջուի կրապաշտութիւնն, — հիշէ Կայսր յաճոյս Աստուծոյ, — բոլոր
քաղաքն և անաք ուրախակնց կ'ըլլան քրիստոնեայ կայսեր, և օրհներգութեան ու
ղերծներ կը դրկուին առ մա:

Ահաասիկ Յակ. Սրմեցոյ ճառին պարունակութիւնն, զոր համառօտեցիմք աստ,
մախ մերպոց ծանօթացնելու, և ապա Սեղբնտրոսի Վարքէն ունեցած տարբերու-
թիւնքն ակներև ընելու համար:

Իսկ Մ. Խորենացիմ՝ իւր պատմութեան Բ. գրոց ԶԳ. գլխուն մէջ ուզելով զու-
գել Կոստանդնուսին ամուսնութեան տարեթիւը ընդ Տրդատայն, կը համարտէ
ամոր պատմութեան մի քանի կէտերն ևս այսպէս. Կոստանդնուսն Կոստասայ
Հոռոմոց թագաւորին որդին էր, կ'ըսէ մա, բայց ծնեալ ոչ եթէ Մարսիին
նոսի դստերէն, այլ 'ի Հեղեմայ պրոնկէ, — Կոստանդնուսին ամուսնանալէն
քիչ յետոյ՝ Կոստաս մեռնելով, մա կը յաջորդէ իր հօրը, հրամանաւ 'իտկղն-
տիանոսի. — թագաւորելէն յառաջ պատերազմի մի մէջ յաղթուելով, սաստիկ կը
տրտմի, — քնոյ մէջ կ'երևի անոր յերկնից սուրբ մշակմն՝ Կոստանդնուսն, որոյ վերայ
զրուած էր. « Այսու յաղթեա », — Կոստանդնուսն զայն մշան կամզնելով կը յաղ-
թէ իր թշնամեաց. — յետոյ Մարսիինն կ'ընկնէ գրգռուած՝ քրիստոնէից դէմ հա-
լածանք կը հանէ և շատեր կը մահատակէ. — այս բանին 'ի պատիժ՝ բոլոր ամոր

մարմինը եղբայրական կոչուած բորոտութեամբ կ'ապականի. — Եղբայրական կախարհ մերմը և Եղբայրական բռնկմեր չեն կարող բուժել զմա. — կը դիմէ մա առ Տրդատ որ պէս զի 'ի Գարսից և 'ի Հնդկաց դիւթեր յղէ առ իմքմ. — կու գամ, բայց 'ի զուր. Դ քուրմերէմ ոմամք՝ դիւաց խրատով խորհուրդ կու տամ կայսեր քազմաթիւ տղայս մորթել աւազանի մէջ և ամոռց չեմ արիւնով լուացուիլ և արողչանալ. — Դրամամբ կը կատարուի, բայց մա ըսելով տղայոց և մարց որքմ ու լացք՝ կը գորովի, ամոռց ազաւ տուլիւմը՝ իր արողչութեմէ լաւ համարելով. — որոյ 'ի փոխարէն տեսիլքի մի մէջ յԱւագնելոց պատուէր կ'ըմդուսի մկրտուիլ 'ի ձեռն Սեղբեստրոսի, որ հալածուելով Ստեփանոս լեւոյ պաշուրտած էր. — կը հաւատայ 'ի Քրիստոս և կը ջնջէ բոլոր բքու մատրմները:

Ինչպէս կը տեսնեն ըմթերցողք, վերոյիշեալ յոյմ և լատին աղբիւրներէմ աւելի ճոխ են Սրենցիմ և Խորենագիւ. մամաւամբ վերջինս որչափ համառօտ՝ մոյշեպի ևս աւելի մամաւամբ կէտեր կը մերկայացնէ Կոստանդիանոսի և Սեղբեստրոսի ստեղծաբաւ մութեանց: Վիստոմեան եղբարքմէ և 'ի Հարց մերոց սկսեալ՝ զիմականք առ հասաւ ըսկ ուշադիր եղամ այս բանիս: Ֆրոնթիմզահիմ և Դիւլէմ իրենց հրատարակութեանց մէջ դիտելով մէկ կողմէմ Սեղբեստրոսի ստեղծաբաւմութեան արեւելեան ըմադրոյմը, միւս կողմէմ ալ Սրենցույ և Մովսիսի հնուլիւմը, հոմ յամզեցամ, թէ այս երկու հեղինակներէս միմ գրած ըլլայ Սեղբեստրոսի ստեղծաբաւմութիւնը. իսկ ամոր մախկիմ խամծարուրքը դրիմ յնդեսիա, կամ 'ի Մծքիմ: Մամաւամբ թէ Դիւլէմ եմթալրելով որ Խորենագիւն ամտարակոյս 451—455 ի միջոցը գրած ըլլայ իր պամագրութիւնը, չտարակուսեցաւ առաջնութիւնը Մովսիսիմ տալու, այմու զի Սրենցիմ 472 էմ 1 տաւրիմեր վերջ խօսած է իւր ճառը. բայց ասկէց ծագելիք դժուարութեանց առաջմ առ մեկու համար, կը յարէ, թէ Ծ Դարում Ասորոց և Հայոց յարաբերութիւնք այմքամ սերտ էիմ, որով միոյմ մէջ կատարուած բամ մի դիւլաւ կարող էր միսիմ փոխանցիլ: Յիրաւի, եթէ Խորենագույ պատմագրութեան ժամանակամիջոցմ՝ ամոր Ա. գրոց Ա. գլխէմ, և Գ. գրոց վերջիմ, այմ է ԿԸ. գլխէմ չափենք; շատ ճիշտ կ'ըլլայ Դիւլէմի եղբակացութիւնը՝ Մովսիսի առաջնութեան մասիմ. որովհետև Ա. գլխքը գրած ժաւ

1. Դիւլէմ իր հրատարակութեան մէջ պատճառ մի չիտար ճառիս 472 էմ վերջ գրուած ըլլաւմ. իսկ Ֆրոնթիմզահիմ՝ Սրենցույ ճառի այմ քացատրութեմէմ, ուր յետ յիշելոյ զեզեկիա, « O gran re Ezechia vieni e conduci con te la penitenza » eto. խօսքերով խօսքմ առ ունկնդիրս ուղղելով՝ կ'ըսէ այսպէս. « Fin ad ora ho parlato con voi di molte storie, ma d' ora in poi una sarà la storia che tratteremo, parlerò molto sul proposito della penitenza per annunziarla chiaramente agli uditori », և այմ. կը հետևցնէ, թէ Սրենցիմ արդէմ 'ի վաղուց քարոզելոյ խօսած էր, և թէ մորա առաջիմ քարոզը, « Եզեկիէլի կաւքիմ վերայ » տրուած էր: Սրենցույ ամամուռ կենսագիրմ (տես Assmanni Bibl. Orient. T. I. p. 28—289) կ'ըսէ, թէ Յակոբ իր կենաց 22 հասակիմ մէջ խօսեցաւ իր առաջիմ ճառը՝ Եզեկիէլի կաւքիմ վերայ, և թէ մա ծնած է յայի ճառմ 452: Դուրեմ կենսագրի ըսածիմ մայելով, յամի ճառմ 474 պէտք է որ արտասանած ըլլար իր այմ ճառը, ըստ Աստեմմեայ 472: Եպիսկոպոս եղաւ 67 ամեայ հասակիմ մէջ և երեք տարիէմ վախճանեցաւ, այսիմքմ է 521 իմ: Դուրեմ կենսագրի աւամդած ժամանակագրութիւնմ եթէ ստոյգ համարեմք, պէտք է որ Կոստանդիանոսի վերայ խօսած ճառմ ալ 474—518 իմ եղած ըլլար. զի ըստ վկայութեան մորիմ իսկ Սրենցույ՝ վերջիմմ կ'ալ այմ իր արտասանած ճառերում, և ամկէ վերջ եպիսկոպոսական գործերով զբաղեցաւ:

Բայց զայս ևս դիտելու ենք, որ Ասորիք յամախ շփոթած են Յակ. Սրենցիմ միւս Յակ. Մաննիմ հետ, որով միոյմ ժամանակմ և գործերմ իսկ կարէիմ դիւրաւ շփոթած ըլլալ միւսոյմ հետ:

Վարուց ասորերէն թարգմանութեամ, և ոչ սա՛ յումարէն կամ հայեցի թարգմանութեամ: Առ իմէ արդեօք. վասն զի մախ, — ինչպէս ծանուցիմք, — ըստ ընդ համուր կարծեաց ըմմաղատից՝ լստիմ խմբագրութիւնն եղած է Զ. դարու առաջին քստորդին, իսկ յումարէն թարգմանութիւնն անկէց շատ տարիմեր վերջ: Եւ որովհետեւ մոյմքամ ստոյգ է, թէ ասորերէն թարգմանութիւնն ալ յետ ամաց՝ յումարնին վրայէն եղած է, այսինքն է 530—550 ի մօտեր. իսկ Յակոբ Սրճեցիմ յամիմ 521 և Խորենացիմ 503 արդէն կըքած էին իրենց մահկանացուն. ուրեմն չկարէին կարուպ զայն և ոչ ալ տեղիս մէջ բերել:

Այս բանս այնու մամաւանդ աւելի կը հաստատուի, զի Յովհ. մականուանեալն Աւետիք 1 և Դիւն-Էմ Թէլ-Նուր՝ յԱսորուց, և Թէոփանէս՝ ՚ի Յումաց շատ ուշ կու գան ՚ի համդէս. — այսինքն է՝ առաջինը՝ Զ. դարում վերջ, իսկ երկրորդն և երրորդն՝ յԸ. դարում, — Սեղբեստրոսի Վարդ ասորի և յոյմ թարգմանութեանց իբրև առաջին ճերկայացուցիչներ. ուրեմն եթէ Զ. դարում սկիզբն եղած ըլլայիմ այն թարգմանութիւններն, կարելի չէ որ ամբողջ դար մի ՚ի թուլեան մնային և առանց մէկէ մի յիշուելու:

Գարպ ուղղակի Սրճեցուց ճառի պարունակութեամբ, կը տեսնենք ամոր մէջ երկու բնորոշ յատկութիւններ, որոնցմով Սրճեցիմ որչափ որ կը տարածայմի Սեղբեստրոսի Վարդ, մոյմքան ևս կը համաձայնի Զոսիմոսի աւամդածներուն: Արդ՝ որչափ որ ալ այլաբանօրէն Սկարագրած է մա Կոստանդիանոսի կենսագրութիւնը, և այնպէս կամ իսկապէս պատմական կէտեր, զորս մա իմքն ուզած է այնպէս մերկայացնել, — ինչպէս ամոր մախերգանքն յայտնի է: Ուստի մոյմ իսկ այս պատմական կէտերում և Սեղբեստրոսի Վարդ մէջ ահագին խտրոց մի կը տեսնուի ակներև: Առաջին՝ դիտելու ենք, որ Սեղբեստրոսի Վարդ Սեղբեստրոսով կը սկսի և կ'աւարտի, Կոստանդիանոսի մասը ոչ ինչ է. իսկ Սրճեցուց գլխաւոր միւթն է Կոստանդիանոս. Կոստանդիանոսի պատմութեամբը կը սկսի և կը վախճանի, Սեղբեստրոս ամուսնայն բնաւ յիշատակութիւն չկայ: Բ. ըստ սեղբեստրոսեան ստեղծարարութեամ՝ Ս. Սեղբեստրոս է միակ գլուխ և գործի կայսեր դարձիմ, մկրտութեան և քարեգարդութեանց. իսկ ըստ Սրճեցուց, ընդհակառակն, Էբեց Սեղբեստրոս է պատմաւ. այսմ ամենայնի, և գլխաւոր գործիչ, որ Կոստանդիանոսի դարձէն յառաջ իսկ ծանօթ էր մնա, և Զոսիմոսէն յիշուած Եբեցոսցոյն հետ մոյմ է, այն ինքն է Ռոմ ասպնիացիմ. Սեղբեստրոս միայն կը մկրտէ զմա: Սեղբեստրոսի Վարդը կ'աւանդէ, թէ Սեղբեստրոս այն ժամանակ փախած էր ՚ի Սկարագրէ լեռ. Սրճեցիմ, ընդհակառակն, կ'ըսէ, թէ կը գտնուէր Եբեցոսցոյն, երբ գերեաց առաջնորդը զմաց մանկանց ազատութեան աւետիսը տարու, և հրախրելու ՚ի մկրտել զկայսրն: Սրճեցուց մէջ բերած Կոստանդիանոսի առ սնծաւ մեծս ուղղած մամակն ևս տարբեր յարեբաց կը յառաջագայի. զի Սեղբեստրոսի վարուց մէջ ամոր յիշատակութիւնն իսկ կը պակսի: Սրճեցուց ճառին մէջ կայսրն բոլորութիւնն է ճէ Եբեց կը պատմուի. իսկ Սեղբեստրոսի Վարդը Եբեց եղած կը համարի և ՚ի պատմահաս՝ քրիստոնեաները հալածելուն: Վերջինս կ'աւանդէ, թէ ՚ի Պարսից անտի հրախրեց զքիշկս և զգէսս Կոստանդիանոս. իսկ Սրճեցիմ ՚ի Բեբեց եկած կը համարի զԲեբեցոյն: Սեղբեստրոսի Վարուց մէջ, եկեղեցու պետն է, որ կը յորդորէ զկայսրն, — քաղցրութեամբ և ոչ պատմահասիս, — յորդորել ՚ի

1. *Sbs Vhp. Ասորի. Cronique, traduit par V. Langlois, Venise 1868, p. 113.*

դարձ զինթամոսս և զհրէայս. իսկ ըստ Մրցեցույ ըմբռնակաւանքի, զերեւաց ատաշմորդն ամբարաբար Կարէ Գրեգորիոս Կաթողիկոս Սեղեմիայի դարձը Կոստանդնուպոլսէն վերջ պատահել է: Իսկ Մրցեցույ ճառին մէջ, ըմբռնակաւանքի մա իբր ՚ի վարդուց քրիստոնեայ՝ կը շնամայ որդին ևս դարձնել յայն, աշխատելով ըմբ գերեաց ատաշմորդին: Բաց յայցացմէ, դիտելու ենք, որ Մրցեցույ քով չկայ քմաւ յիշատակութիւն Կաթողիկոսի պարբն և վիշապին, — հրէից հետ ըրած Սեղեմիայի վիճաբանութեամբ, — ցլու սպամման և Սեղեմիայի ձեռքով յարութիւն առնելուն, — պահող և ապաշխարութեամբ, պլուքն համոզն: Ուրիմն այս և ուրիշ էական տարբերութիւններէն չափելով, կ'ըսենք, թէ Մրցեցույ աղբիւրն ոչ միայն տարբեր լըլալու էր Սեղեմիայի ծանօթ վարդուց, այլ թէ հաւամբուն հետ թամոսական եղած է, որուն յայտին ապացոյց է Ձոսիմոսի հետ ունեցած մեծ մամնութիւնը, — կայսեր դարձի մկատմամբ:

Իսկ մկատմամբ Խորենացույ և Սեղեմիայի վարդուց հայերէն թարգմանութեամբ, դիտելու է մալ, որ այդ թարգմանութիւնն հիւ յաւին 690 Փետրուարի 18 տարին յաւաճ « Արքեպիսկոպոս Գրեգորիոս Գրեգորիոս » ձեռքով, — ինչպէս կ'աւանդէ Էջմիածնի Մատենադարանի գրազրի մ'արծաւագրութիւնն 1, — գրեթէ դարակամ խոսքը հետի կ'իյնայ ՚ի Խորենացույն. ուստի կը մնայ մեզ, — ըստ ունեց, — կամ ըմբռնել Խորենացույ պատմագրութիւնն իբր յԷ. դարուն գրուած, և կամ որոնել աւոր դեռ աւելի հմազոյն աղբիւրներ:

Առաջին կէտը մեզ համար այնքան անյարմար է և կամայական, զոր և ոչ իսկ մամնագինն քմնութեամբ ենթարկել արժան էր, եթէ այլք այնքան կարեւորութիւն տուած չլըլային: Իսկ անծանօթ Ձորոտորեցույն և Փիլոնի Տիրակացույ ըմբայուած կրկին թարգմանութեամբ լեզուն և ոմն այնքան ստոր և տարբեր են Մովսիսի պատմագրութեամբ լեզուն և ոմն, որքան կ'ապարմ՝ յոսկոյ ամուր, և օտար լսելիք միայն կարեն շփոթել զանոնք ըմբ իրարս: Բ. Սեղեմիայի վարդուց այդ կրկին թարգմանութիւնը՝ ըստ իս ոչ եթէ է. դարուն, այլ հաւամբուն Ժ — ԺԱ. դարէն յետոյ եղած են և Սոկրատայ թարգմանութեամբ հետ միացած. և հաւամբուն այսպիսի գրական խարդախութիւն մի յաշտոյցներու համար դուրս թողուած են յոյն պատմագրի Ա. գրոց առաջին տասն գլուխները, պահելով անոր ճառաշարանը ԺԱ. գլուխն վերայ:

Թէ տողիւ Ժ — ԺԱ դար ծանօթ չէր Հայոց՝ Սեղեմիայի վարդուց հայերէն թարգմանութիւնն, ունինք ապացոյց մալ ԺԱ դարէն վերջ եկող Յովնան, որք առաջին ամգամ անկէց ամբողջական քարոտածներ կ'ընեն, մերթ քառ առ քառ, և մերթ իրեմն ուզածին պէս յարմարցնելով. և հայերէնի մէջ չեղած մատուցմն ալ յուարեմէն կը

1. Թիշատակարանս՝ այն ձեռով ինչպէս արտագրեց « Արարատ, Թիւ Ա. 1893 — աղաւաղեալ կ'երեւի, և կամ սխալ յառաջերթութիւն մ'ըլլալու է Ասորկայ այն տեղոյն, — Բ. 2, — ուր Սոկրատայ պատմութեամբ թարգմանութեամբ համար ըսուած է, թէ կատարեցաւ փլուցի Տիրակացույ ձեռքով և Գրեգորիոս Կաթողիկոսի հրամանաւ. իսկ յիշեալ յիշատակարանն, — ըստ ֆ. Տէր — Մովսիսեանի հրատարակութեամբ, — մոյն Կատարակամի հրամանով եղած կը համարի Սեղեմիայի պատմութեամբ թարգմանութիւնը, զոր կարելի չէ ըմբռնել, զի այն թարգմանութեամբ միոյն լեզուն այնքան մոր է, որ և ոչ իսկ փիլոնի կարելի է ըմբայել, քաղաքաւորով մոյն իսկ ամոր ձեռքով կատարուած Սոկրատայ շատարանութեամբ հետ:

թարգմանն: Միքայէլ Ասորիմ իսկ իր վերոյիշեալ տեղին կարծէք թէ հայերէմ թարգմանութեամբը ճիշտացուած է: Երկրորդ՝ հայերէմ թարգմանութեամբ մէջ կամ այնպիսի հատուածներ, որոնք կը պակասն յոյմ և լատին թարգմանութեամբ մէջ. այսպէս ալ վերջնոց մէջ կամ շատ քանիք, զորս 'ի զուր է որոնել հայերէմի մէջ. քայց Յայտնաւորք երբեմն զայն իսկ կը պարունակեն: Այս կարեւոր տեղերս ծանօթութեամբք մատնամիշ պիտի ընենք:

Սակայն եմթարգերով իսկ, թէ Սեղբեստրոսի Վարուց այն կրկին թարգմանութիւնք յէ. դարուն եղած ըլլան, — ինչպէս կ'ենթադրեն Կարբիէր և Փ. Տէր — Մովսիսեան, — ես պիտի ապացուցանեմ մոյմ իսկ Սոկրատայ պատմագրութեամ թարգմանութեամ միջոցաւ, թէ այդ թարգմանութեամ հեղինակն աւելի օգտուած է Խորենացոյ պատմագրութեանէն, քան թէ առ՝ ամտի: Արդ թէ Սոկրատայ թարգմանութեամ, — յէջ 57—61 և թէ Խորենացոյ Բ. գրոց 22 երորդ գլխում մէջ Վրաց թագաւորին Միհրամայ գարծին, — Վրաց խաչին, — սրբուհոյն Նումեայ, — Հովսիսիմեանց և այլ հատուածները իրարու համաձայն են: Այս ամտարակուսելի է, թէ առաջին կէտը, այն է Միհրամայ դարծի պատմութիւնը թէ Մովսէս և թէ Սեղբեստրոսի Վարուց թարգմանիչն Սոկրատայ յոյմ բնագրէն օգտուած են կամ արտագրած, իւրաքանչիւր իրեն յատուկ շարաբաւ մութեամբ: Իսկ մնացած կէտերն, այսինքն եմ Վրաց խաչին, — իշխանաց համած խոտվութեամբ դէպքին, Նումէ և Հովսիսիմէ ամուսնաց որոշ յիշատակութիւնն, այսպէս մաս Գրիգորի « Գիրքն » կամ Ագաթանգեղոս յոյմ բնագրի մէջ բնաւ չկան, այլ կը գտնուին միայն Խորենացոյ և Ս. Ղեւոնդեայ թրուած Հ—յր Անգլի գրութեան մէջ, այն է 'ի Պատմութեան 'ի խաչի վրայ, — որ մի քանի տարի յառաջ յայտնուեցաւ: Ուստի պէտք է ըսել, թէ Սոկրատայ թարգմանիչն այդ տեղեկութիւնք կամ Հայր Ահարոնի գրութեանէն առած է, և կամ Խորենացիէն, — վասն զի Խորենացին ոչ յառաջնոյ ամտի կրնար առնուլ և ոչ վերջինէն, ինչպէս 'ի հետեւեալն պիտի տեսնենք: Հայր Ահարոնէն չէր կարող առնուլ, որովհետև մա յասին 912 գրած է յիշեալ պատմութիւնը, և վախճանած է մօտ յամմ Տեառն 931, այսինքն է Սոկրատայ թարգմանէն երկու և կէս դար վերջ. ուրեմն կը հետեւի թէ Խորենացիէն քաղած է զայնս, գրէթէ բառ առ բառ կրկնելով Մովսիսի 22. գլխու մէջ տեղին, ուր կ'ըսուի. « Կիմ ոմմ, ամուռ Նումէ, յընկերաց սրբոց Հովսիսիմեանց, 'ի ցրուելոցն, փախստեամբ հասեալ յաշխարհ Վրաց 'ի Մծխիթայ, 'ի քաղաքն մոցա մախազաի », և այլն:

Եթէ բանանք Սոկրատայ թարգմանութեան ԺՁ գլուխն, — ըստ յում. Դ և ԺՁ, — և Խորենացոյ Բ. գրոց 2Ը. գլուխն, ուր կը պատմուի Լիկիանոսի կապուսն և արքունեան Կալիստրութիւնն 'ի Հռովմայ 'ի Կոստանդինուպոլիս, միշտ մի և մոյմ երեոյթը կը մերկայանայ դիմացմիս, ինչ որ մկատեց Կարբիէր՝ Սեղբեստրոսի Վարուց հայ թարգմանութեան և Խորենացոյ յիշեալ գրոց 2Գ գլխում համանիւթ հատուածոց մէջ: Սակայն կը յուսանք թէ աստ ոչ խորհմագրող Գաղղիացին պիտի փործէ մոյմը եզրակացումն, և ոչ ալ Մալխասեան պէտք պիտի ունենայ ամոր եզրակացութեանէն խոսելու համար Խորենացոյ այդ գլուխն իսկ եկամուտ համարել. որովհետև հոս մի և մոյմ բնագրէ, քայց տարբեր ժամանակի մէջ և տարբեր գրչով եղած բանահիւսութիւնք են: Դեմքն այդ տեղերը դիմացէ դիմաց, համադրեն յոյմ բնագրաւ, իրին միշտ եղեւութիւնը մերկայացնելու համար:

ԻՐ. Բ. Է. ԶԸ.

« Եւ իբրև յայտնեցաւ
դաւմ, և գիտաց թէ մնա
լու ոչ լինի Կոստանդինա-
մու, ժողովեաց զգօրս ընդ-
դինամալպատերագմաւ:...

Իսկ իբրև եկմ յաղթողմ
Կոստանդինամուս, մատնեաց
Աստուած 'ի ձեռս մորա
զկիկիամուս...

Եւ իմքմ Բամղերծ որդ-
ւովքմ մի թագաւորութիւն
գնոլմայեցւոցմ ցուցեալ,
Կոստանդին 'ի Նիկովիդաց
ւոց քաղաքին կատարեաց:

Եւ ոչ պարտ վարկու-
ցեալ 'ի Հռովմ դառնալ,
այլ 'ի Բիւզանդիոն Բաստա-
տէր զարքունիւմ, Եւր-
օս Եւր Եւրպասիայեաց
Կոստանդինաց. զերապայծառս
առնելով շինուածս, ինզա-
պատիկ յաւելեալ պայծա-
ռացուցամէ:

• • • • •

Եւ սակս այնորիկ շինեաց
յիշատակ իւր ասացեալմ
Ստրատիգիոն. քանզի 'ի
մնա զպատերազմակամսմ
յօրինեաց կազմութիւն:...

• • • • •

Այլ Կոստանդինամուս ա-
մենապատիկ յարդարեաց,
և ամուսնեաց մոր Հռովմ,
իսկ աշխարհ կոչեաց զմա
Կոստանդինոս Կարմիր:

ՍԻՐԱ Ա. Է. Դ. ԺԶ.

... « Ruptoque simu-
latæ amicitiaë foedere
hostes sibi mutuo facti
sunt.. post tempore bel-
lo se invicem appetie-
runt.

Multasque proeliis
terra marique conser-
tis devictus Licinius,
Constantino se dedi-
dit...

Ita Constantinus to-
tius orbis Romani im-
perium adeptus, cele-
brata igitur festivitate
publica vicennialium
suum...

• • • • •

tum in urbe sibi cogno-
mine, quem quidem Bi-
zantinum ante hac ap-
pellatam.
magnopere amplifica-
tus, et ingente cinctam
muris variisque ædifi-
cis exornatum,

Quæ quidem lex in
columna lapidea incisa
æ publice in Strategio
juxta equestrem impe-
ratoris ipsius statuam
collocata est.

Constantinopolim no-
minavit, utque Nova
Roma vocaretur.

Հ. Բ. Բ. ԺԶ.

• • • • •
• • • • •
• • • • •
• • • • •
• • • • •
• • • • •

« Իսկ թագաւորմ դառ-
նայր յետ պարթիկ յարե-
մանից 'ի Կոստանդինուպա-
լիս

'ի Ի սակ թագաւորու-
թեանմ,

և մորթեց... և զԲաստանում
քաղաքմ իւր, մեծացուցա-
մէր բարձր պարսպաւք
և ամենապատիկ Բրաշալի
յարինուածովք զշինուած-
սըմ յարդարէր. Եւր Դե-
լեան ցաւոյն յիշան Դե-
յան շինեալ թից զերեւելիս ա-
րարեալ, առաւելեալ յա-
մենայնի...

որ Կոստանդինոս Կարմիր
ամուսնեաց, երկրորդ
Հռովմ տիրացոյց 'ի վերայ
աշխարհին...

Ասեմ եւ զայս, թէ զաղտ
նի եհամ 'ի Հոսովմայ Դ-
ռոյնէն Կոստանթն քերա-
նոյ, եւ եղ զմա 'ի Փարնի
մերթոյ սեամմ զառ 'ի յիւր-
մէ կամզնեալ. քայց այս
մեզ ամիսատապիւէ, սլլոց
որպէս կամք իցեմ » .

Certe Deorum simulacra ad ornatum urbis Constantinopolitanae palam proposuit: et tripodas Delphicos in ejusdem civitatis circo publicavit, sed hæc quidem superfluo nunc videntur commemorari ».

Արդ՝ չմայիլով որ Խորենացւոյ գրչագրաց պէս՝ Սոկրատայ պատմութեամ զրչագիրք
ևս ժամանակաւ խանգարուած են, — իմչլպէս կը ցուցնեն **ԵՂԷՆԱ ՍԿԼԵՐՈՒԹԻՒՆ** ընթեր-
ցուածները ¹, — սակայն և այնպէս կը ցուցնեն, թէ հայ պատմագիրս կարողացել է
Սոկրատայ յոյն բնագիրը: Բաց ամտի ծանօթ է Խորենացւոյ մոյնպէս հիմնաւորքն
Բիւզանդիոսի շինութեամ **ՊԻՐՈՒՄԻՆԻ** ² ևս, իր վաղնիի արարուածովք, յորմէ քա-
ղուած են **ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ** Մեսերոսէն և Մակեդոնացւոյն մնացած յիշատակարանները,
զորս զանց ըրիրք անեղ ՚ի հասննատութիւն, վստօ զի Սոկրատայ քով մնան տեղեր
չեն գտնուիր:

Բայց մեր խնդրոյն վերաբերեալ և կարևոր կէտ մ'է հայ թարգմանչի հետեւեալ բացատրութիւնն, որ ուղղակի շորեհնացիէն առնուած կ'երեւի, զի յոյն ըմպզրին մէջ կը պակսի. « **Ըռռ րեւբան ցաւգաւթեան հա**, աներուտիցի զերեւելիս արարեալ », բայց թարգմանիչն իր տափակ ոճով երբ. թղթի ԺԱ. 3 էն անկարմար բացատրութիւնն ևս կցած է անոր իր կողմէն: Սակայն շորեհնացի իր պատմագրութեան ԶԸ. զլխում մէջ այնու աւելի բարդաւոր է, զի Սոկրատոս յոյն ըմպզրին կցած է իբրեւ խօսում վկայ, ապա թէ ոչ չարծեալ պիտի ըսուի, թէ այս տեղերն իսկ Մովսէս հայ թարգմանիչն առած լոյս:

Վերոյգրեւել հասկանատութեան արդիւնքը՝ զօրեղ ապացոյց լինելով Խորհեմագոյ առաջնութեան և հայ թարգմանութեան մակար լինելուն, տեսնենք այժմ, թէ ամորթ Բ. ԶԳ. գլխու պարտւումայութիւնն որքան աղետա ունի Սեղեբատրոսի Վարդուց հետ:

Արդ՝ դիտելու ենք մախ, թէ ինչպէս Սրեմցսոյ ճառն, այսպէս ալ Խորենմացոյ այս գլուխս քոյրորդին Կոստամոզիանոսի պատմութեան վերայ կը դառնայ՝ իբրեւ առանցքի, Սեղընատրոս իբրեւ միջամկեալ դէպք ինչ սիայն յիշուած է ամոլ: Բ․ Ինչպէս Սըընցսոյն՝ այսպէս մասն Խորենմացոյ քով չկայ բնաւ յիշատակութիւն Կապիտոլիոնի այրին և միշտակին, Հրէից վիճաբանութեան, ցլու տպսմման և վերկենդանութեան, Հռովմայ ժողովրդեան դարծին և մկրտութեան, և Սեղընատրոսի ծնւթով կառարուած բարեկարգութեանց: Գ. Սեղընատրոսի Վարուց յումարէն թարգմանութեան մէջ բնաւ յիշուած չէ Կոստամոզիանոս իբրեւ ծնունդ Հեղինեայ պտոմկի. և սակայն Մովսէս այս անծաղոյն կէտովս իսկ կը տարբերի ամկէց, համաձայնելով իմն Հերոնիմեան ժամանակին:

1 *Stn* Ed. Valesii 1717, p. 39.

2. Մտածողականության Դ. Ուիլկինսոնի մեջ, - յեջ 127, - կայ հին թարգմանություններ
 և Պոպոլուսի-ի և Վալդե-ի հայտնի գաղափար և պոնտի-ի հիշատակները և կեն թերթ գրու-
 թիւն մի. բայց առեւի վիպական է, և խորհմանցով աւանդածներուն ամենամեծ:

Մակագրությունում և Զոսիմիայի, քան թե Սեղեբեստրոսի Վարդուց: Այս էական կետերս, որովք Խորհմացի կը տարածայնի Սեղեբեստրոսի Վարդեմ, յայտնաւոյէս կը ցուցնեն, թէ այն եղած չէ տիրապէս միակ աղբիւր Մովսիսի աւանդածներում, այլ Կոստան_դիանոսի կենսագրութիւն մի՝ Սեղեբեստրոսի հետ ունէցած յարաբերութիւններով:

Արդ՝ Դի մկատի ունեկով մէջ կողքէմ ցայս վայրը ըրած մեր քմնադատութեամբ աղ-
ղկեմքը, ժիւս կողքէմ ալ Սեղբեստրոսի Վարուց ծագմամ, խմբագրութեամ և թարգ-
մանութեամբ մասիմ գիտմոց մէջ ամորոշ մնացած ծանորակշիւ խմբիւրմերը, իցէ՛ բա-
մաւոր-մի լաւմի արտաքմայարդար մմանութիւմներէ եզրակացնել, թէ Խորեմնացիմ
Սեղբեստրոսի Վարքէմ ուրդակի առած է իր պատմագրութեամ Բ. ԶԳ. գլխու տեղեկու-
թիւմները. ապա ուրեմն ամոր պատմութիւմը Է. դարում վերջը պէտք է որ գրուած
լիմի: Ոչ, բմաւ ամեմկիմ: Այն եզրակացութիւմն, որ ստուգապէս կատարուած իրաց
քմութեմէ համուած չէ, այլ յերկբայութեամբ և յերևութից՝ չկարէ լիմել ճշմարիտ և
ամոլիմարելի: Եւ սակայմ գիտեմք, որ Կարբիւր իր առաջիմ յօդուածը՝ ալի ալիոյ
գրելով՝ ուզեց պարզապէս Խորեմնացւոյ մոր աղբիւր մի յայտնել, Սեղբեստրոսի Վարուց
յումարէմ թարգմանութեամբ, առամք խորագմնիմ քմնութեամ. բայց երբ արծա-
գամգ գտաւ այմ՝ ազգայիմ քմնասիրաց մէջ, այմ ատեմ խրախուսուեցաւ պատմաբանի
պէքով՝ վերանելու քմնութեամ քուլ՝ ամեմքէ Խորեմնացւոյ առամդածները. և պատմա-
կամ չգտնելով զայմ, եզրակացոյց, թէ բոլոր այդ հակապատմական տեղեկութիւմքը
Կոստանդիանոսի այմ պատմութեմէմն առմուած եմ, զոր հայ թարգմանիչմ իր կողքէմ
յօրիմած և Սեղբեստրոսի Վարուց հետ միացուցած է:

Սակայն ընդունելով իսկ Կոստանդնուպոլսի պատմութեան գոյութիւնն իբրև ճշմարիտ, կ'ընենք, թէ Կարբիէի եզրակացութեան վերջին մասը **✠✠✠** Այո, այն օրէն 'ի վեր երբ Սոկրատայ ձեռագիրները Կարբիէի ուսումնասիրութեաց յանձնեցել, հետամուտ էի Կոստանդիանոսի յիշեալ **Պատմութեան** հեղինակն և քննադիր գտնել, համարուած լինելով, որ այն պատմութիւնը քննա հայ թարգմանիչ գործ չկարէր լինել։ Միտախն եմ որ հայ գրչազգաց միջոցաւ հասայ այդ ցանկանիլ կնիտիւն. ուստի այժմ կ'աւրով եմ ընել, թէ ոչ իմէ Սոկրատայ գրոց, կամ Սեղեքեապոլսի Վարուց հայ թարգմանիչն եղած է հեղինակ Կոստանդիանոսի պատմութեան, այլ անկէց երեք դար յառաջ յոյն մի։ Խորենացիմ, հետևաբար, զայն կը մանջմար, և անկէ քաղած է գէթ Կոստանդիանոսի և Հելիոնայ և Կոստասայ մասիմ տուած տեղեկութիւնը. հիմունքով այն գործոյն անելի հնութեամբ՝ քան թէ ստուգապատում ըլլալուն վերայ։ Խորենացի թարգմանաբար անկէց ըրած փոխառութիւնը՝ թէ՛ ոճոյ գրութեամբ և թէ՛ մեջ իմէ պարզանկերով շատ կը սարբերիմ Սեղեքեապոլսի Վարուց հայ թարգմանութենէն, որուն գաղղիացի գիտնականը քննա կարևորութիւն տուած է։

Ո՛ր է, ուրեմն, այդ ամենամեծ կարծրուած՝ բայց բաղդաւոր հեղինակն, որով միայն ամենդ պիտի ելնէ Խորհմասցիդ՝ պէս պատկառելի ծծրովն ի խմաստուն Մենտորը՝ քննադատութեամ խստապահանջն և միանգամայն քաղվաժլիկս ստեղծն: Գարիգը Ազգ. Մատենադարանին թիւ 46 հայ Ձեռագիրն է՝ յետ դնելոյ զԽորագիրս « Պատմութիւն Հայաստանի Բազմաթիւ Բաժանորդ և Ժառն Զորս Հնչեալ Երեսնամեայ », ամբողջ կը

1. *Shu Sō-mō-mi, mihō . hin . p :*

2. Որ շատ պակասաւոր է 'ի սկիզբն և 'ի մէջն, չգիտեմ՝ ճշմարտութեամբ, թէ ուրիշ պատ-
ճառաւ:

ծամուցանել, թէ « Վասն ծննդեան Խորհրդոսին պատմեցից 'ի զորոց սրբոյ վկային **Ե-
սիստին** » : Այս ամուսնաւ հետքն անգամ չի գտնուիր բնաւ. հետեւաբար գուշակե-
ցի, թէ կամ Եւսեբիոսի և կամ ուրիշ ամուսն մ' աղաւաղեալ ծնն ըլլալու է այդ. և
իրօք վամաց Զնուագրաց մին, այս իմքն է, 'ի թու. Հայոց **ՊՂ = 1441** իմ զրուած
Ե. Յայտաւորութիւն, — զոր կը յիշէ մաս Առաքել պատմիչմ' տեսնալ 'ի Սպահամ, —
յետ կարգելոյ 'ի 21 Մայիսի « **Յիշատակ է Կոստանդնուսի Լուսաւորին և Բար-
ձեւի** » . կը յարէ, — փոքրիկ յառաջարամին մէջ, — թէ « Պատմեցից 'ի զորոց
Եսիստին վկային » . և վնց ու կէս սեան սէջ կը պատմէ Կոստանդ Զրորոսի, Հեղի-
մեայ և Կոստանդիանոսի արարուածները ¹ զորս Սեղբեստրոսի Վարուց հայ թարգ-
մանիւն իրքն Մախապատրաստութիւնմ' զետեղած է ամոր սկիզբը, հակասելով իր
զրած յառաջարամին, որ կը սկսի այսպէս. « **Սկիզբն Սեղբեստրոսի պատմութեան** » .
և այլն : Այս երկոյնս իսկ յայտնի ապացոյց մ'է տարբեր աղբիւրի մի
մերմուծման. և այս մերմուծումն կատարած է կամ իր զործին ամբողջ կենսագրու-
թեան մ'երկոյնը տալու համար, և կամ ամոր մէջ իսկ կար Սեղբեստրոսի վերաբե-
րեալ մասն մի :

Եսիստին, — որ և՛ Հիսիբոս, — է այն մեծ վկայն, որուն յիշատակը կը կարգեն
Հայր 'ի 4 Յուլիսի, իսկ Յոյնք և Լատինք 'ի 5 Օգոստոսի : Հռովմէական **Վիշաբաւոր-
ութիւն**, **Եստաւորութիւն** Յունաց, Հայոց, Սլաւո - Ռուսաց, և Արարա - եգիպտական
Վիշաբաւորութիւն իրարու համածայն կը հաւաստեն, թէ ստուգու մա 110 տարեկան
հասակին մէջ հանգոյն Նդիագարոսի չուգելով զոհել կտոց, Յուլիանոս Ուրացողի հրա-
մանաւ վկայեցաւ ² : Յունա - հռովմէական ամուսն կազմուած է **Էն և Signum**, այ-
սինքն է **Բարձեւ** բառերէն, ըսցց չի գիտցուիր ինչպիսի պարագայով մի : Այսչափս
զիտենք, — 'ի վկայարամութեանց, — թէ մա ինչպէս Կոստանայ Զրորոսի, այսպէս
մաս Կոստանդիանոսի զինուորակից եղած էր **Եսիստին** զորոյն մերքե, և հաւատարմու-
թեամբ ծառայած էր ամոր յաջորդաց սինչն ցեղիւնոս : Բարոնիոս ³ հաստատուած
Գր. Նագիւմզացոյ մէկ վկայութեան ⁴ վերայ, կ'որոշէ ամոր մահուան տարին յամի
Տեառն 332, 'ի սկիզբն Յուլիսի : Իսկ Պագիոս 'ի հմնադատութեան ամբ Բարոնիոսի
Օգոստ. 5 իմ կատարուած կը համարի զմա և առաջին ըմբ վկայեալս 'ի Յուլիանոսէ,
'ի գալ մորա յԱմսոնք :

1. Դրոմք տեղ տեղ կը տարբերին Մոկրատայ ձեռագրաց ըմծայածներէն : Յօրինողն
Յայտաւորքիս 'ի յունէ թարգմանելով ուղղակի, ուզած է ինչ ինչ կէտերու պատմական
մա տալ. օրինակի աղագաւ, Կոստանդիանոսի կինը **Մարիա** ամուսնելով կը յաւելու,
թէ էր մա « Դուստր Մարքսինիանոսի թագաւորին և **Բարձեւ Գիւլիգիւն** » : Կոստանդիա-
նոսի և Հեղիմեայ վերջին զործին ևս կը յիշէ. խառնելով յայնս Յակ. Մծրմացոյ արա-
րուածն ևս, — զոր յիշեն Բուզանդ և Ագաթանգեղոս, — կը հասցնէ մինչն ամուսն մահը.
սինչեւ Մոկրատայ Զնուագրինը մախապատրաստութիւն համարելի է Սեղբեստրոսի
Վարուց, որ իրօք միշտ այն կէտն կը սկսի, ուր աւարտած է Կոստանդիանոսի ծննդա-
րանութիւնն : Այս և միմա երկոյնքն ուշագրաւ են յայնմ :

2. Տես Bolland. *Acta Sanct.* Aug. T. II. p. 70. — 3. Մկ. Ագեթիան, **Լիւիւր** վր-
դք, զննեւ. 1810 :

3. *Annal.* T. IV. ad annum 362.

4. Հատ. Ա. Տառ 9. էջ 91, ըստ Պարիզի հրատարակութեան 1609 :

Շարայարելի

Հ. Բ. Վ. Մարգիսեան